

मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्या : कारणे व उपाय

संतोष गिरी
संशोधक विद्यार्थी (भूगोल)

प्रस्तावना:•

मराठवाडा प्रदेश हा महाराष्ट्रातील सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या संवेदनशील भाग म्हणून ओळखला जातो. येथील ग्रामीण जीवनाचा मुख्य आधार शेती असून बहुतांश लोकसंख्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे कृषी व्यवसायावर अवलंबून आहे. मात्र गेल्या काही दशकांपासून मराठवाडा शेतकरी आत्महत्यांच्या गंभीर समस्येमुळे राष्ट्रीय पातळीवर चर्चेत आहे. ही समस्या केवळ वैयक्तिक अपयशाची नसून संरचनात्मक त्रुटी, धोरणात्मक अपयश आणि पर्यावरणीय संकटांचे द्योतक आहे. अनियमित पर्जन्यमान, दुष्काळ, वाढता कर्जबोजा, अस्थिर बाजारभाव आणि सामाजिक-मानसिक ताण यांचा एकत्रित परिणाम शेतकऱ्यांच्या जीवनावर होत आहे. शेतकरी आत्महत्यांचा प्रश्न केवळ आर्थिक मदतीपुरता मर्यादित न ठेवता सामाजिक, मानसिक व संस्थात्मक पातळीवर समजून घेणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात मराठवाड्यातील शेतीचे स्वरूप, शेतकरी आत्महत्यांची प्रमुख कारणे व त्यावरील व्यवहार्य उपायांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. या अभ्यासातून शाश्वत शेती व शेतकरी कल्याणासाठी उपयुक्त धोरणात्मक दिशा सूचित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मराठवाड्यात शेती : प्रमुख व्यवसाय

मराठवाडा प्रदेशात शेती हा केवळ व्यवसाय नसून जीवनपद्धतीचा अविभाज्य भाग आहे. या भागातील बहुसंख्य लोकसंख्या लघु व सीमांत शेतकरी वर्गातील असून त्यांचे उत्पन्न प्रामुख्याने पर्जन्यावर अवलंबून आहे. मराठवाड्यात कपाशी, सोयाबीन, ज्वारी, बाजरी, मका व ऊस ही प्रमुख पिके घेतली जातात. मात्र कमी व अनियमित पावसामुळे शेती कायमच जोखमीची ठरते. सिंचन सुविधा मर्यादित असून भूजल पातळी सातत्याने घटत आहे. शेतीसाठी लागणाऱ्या बियाणे, खते, कीटकनाशके व यांत्रिकीकरणाचा खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे. दुसरीकडे शेतमालाला मिळणारे बाजारभाव अस्थिर असल्याने अपेक्षित नफा मिळत नाही. शासकीय

योजना, पीक विमा व कर्ज सुविधा अस्तित्वात असल्या तरी त्यांची अंमलबजावणी प्रभावी नसल्याचे दिसून येते. परिणामी मराठवाड्यातील शेती आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित बनली असून शेतकऱ्यांचे जीवनमान सतत तणावाखाली आहे.

शेतकरी आत्महत्यांची कारणे

- मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमुख कारण म्हणजे वाढता कर्जबोजा होय. बँका, सहकारी संस्था व खासगी सावकारांकडून घेतलेले कर्ज वेळेवर फेडता न आल्याने शेतकऱ्यांवर मानसिक दबाव निर्माण होतो.
- पिकांचे बाजारभाव सातत्याने घसरत असल्याने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी होते. उत्पादन खर्च वाढत असताना मिळणारा भाव अपुरा ठरल्याने शेती तोट्यात जाते.
- अनियमित पर्जन्यमान, दुष्काळ व हवामान बदलामुळे पिकांचे मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते. या नैसर्गिक संकटांमुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक नियोजन कोलमडते.
- पाणीटंचाई व सिंचन सुविधांचा अभाव हे मराठवाड्याचे दीर्घकालीन संकट आहे. पाण्याअभावी शेती करणे अधिकच जोखमीचे बनले आहे.
- खते, बियाणे व कीटकनाशकांचे वाढते दर उत्पादन खर्च वाढवतात. लघु शेतकऱ्यांना हा खर्च पेलवडणारा नसतो.
- कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि आर्थिक अपयशाची भीती शेतकऱ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम करते.
- ग्रामीण भागात मानसिक आरोग्य सेवांचा अभाव असल्याने नैराश्य व तणावावर उपचार होत नाहीत. त्यामुळे आत्महत्येचा धोका वाढतो.
- आधुनिक शेतीतंत्रज्ञान व योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव असल्याने अनेक वेळा शेती अपयशी ठरते.
- शासकीय योजनांची अकार्यक्षम अंमलबजावणी व विलंबामुळे शेतकऱ्यांचा विश्वास कमी होतो.
- बदलत्या सामाजिक-आर्थिक अपेक्षा व युवकांचे वाढते खर्च शेतकरी कुटुंबांवर अतिरिक्त ताण निर्माण करतात.

उपाय / प्रतिबंधात्मक उपाय

- शेतकऱ्यांसाठी कर्ज पुनर्रचना व शाश्वत कर्जमाफी धोरण राबवणे आवश्यक आहे. यामुळे तात्काळ आर्थिक दिलासा मिळू शकतो.
- शेतमालासाठी थेट बाजारपेठ, FPO व ई-मार्केटिंग व्यवस्था बळकट केल्यास योग्य भाव मिळू शकतो.
- पीक विमा योजनेची अंमलबजावणी पारदर्शक व वेळेत केली पाहिजे. नुकसानभरपाई त्वरीत मिळाल्यास आत्महत्यांचे प्रमाण कमी होऊ शकते.
- जलसंधारण, सूक्ष्म सिंचन व पाणी व्यवस्थापन प्रकल्प राबवून पाण्याची उपलब्धता वाढवणे गरजेचे आहे.
- शेतकऱ्यांना आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान व प्रशिक्षण देऊन उत्पादनक्षमता वाढवता येते.
- ग्रामीण भागात मानसिक आरोग्य सेवा, समुपदेशन केंद्रे व हेल्पलाईन सुरू करणे आवश्यक आहे.
- कृषी मालाच्या किमान आधारभूत किंमती प्रभावीपणे लागू करणे गरजेचे आहे.
- मूल्यवर्धन, अन्न प्रक्रिया उद्योग व ग्रामीण रोजगार संधी निर्माण केल्यास उत्पन्न वाढू शकते.
- स्वयं-सहायता गट, सहकारी संस्था व सामाजिक सुरक्षा योजनांद्वारे शेतकऱ्यांना आधार देता येईल.
- धोरणनिर्मितीत स्थानिक शेतकऱ्यांचा सहभाग वाढवून योजना अधिक व्यवहार्य करता येतील.

निष्कर्ष

मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्यांची समस्या ही बहुआयामी आणि गंभीर स्वरूपाची आहे. आर्थिक अडचणी, नैसर्गिक संकटे, सामाजिक दबाव आणि मानसिक आरोग्याचा अभाव या सर्व घटकांचा परस्पर संबंध यात दिसून येतो. केवळ आर्थिक मदत किंवा कर्जमाफी करून ही समस्या पूर्णतः सुटू शकत नाही. शाश्वत शेती, पाणी व्यवस्थापन, बाजार सुलभता, मानसिक आरोग्य सेवा आणि प्रभावी धोरण अंमलबजावणी यांचा समन्वय आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावणे हेच या समस्येचे दीर्घकालीन उत्तर आहे. सरकार, समाज आणि संस्थात्मक

यंत्रणांनी एकत्रित प्रयत्न केल्यासच मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण कमी करता येईल.

References

National Crime Records Bureau. (2022). *Accidental deaths & suicides in India*.

Government of India.

Government of Maharashtra. (2020). *Agricultural statistics of Maharashtra*.

Mumbai.

Deshpande, R. S. (2018). *Agrarian crisis and farmer suicides in India*. Pune.

Reserve Bank of India. (2021). *Rural credit and banking report*. Mumbai.

ICAR. (2019). *Climate resilient agriculture*. New Delhi.

Kulkarni, S. (2017). *Water crisis in Marathwada*. Aurangabad.

FAO. (2016). *Drought and agriculture*. Rome.

Patel, A. (2019). *Farmer producer organisations in India*. Nagpur.

World Bank. (2018). *Agricultural development in India*. Washington DC.

Government of India. (2020). *PMFBY guidelines*. New Delhi.

Singh, P. (2015). *Mental health in rural India*. New Delhi.

CSA. (2017). *Sustainable farming alternatives*. Hyderabad.